

ΜΑΘΗΜΑ : ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΡΙΑ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΛΙΖΑ

ΣΠΟΥΔ.: ΜΟΥΛΑΡΑ ΣΤΕΛΛΑ

**Παραγωγική δραστηριότητα στη γειτονιά του Ψυρρή:
Προς μια καλειδοσκοπική προσέγγιση του χώρου και του
σχεδιασμού μέσα από τις ΜΜΕ .**

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή

Επιλογή του θέματος
Σχετικά με τη μέθοδο και την τεχνική

2. Μεθοδολογικές επιλογές - Βήματα

Υποθέσεις εργασίας
Προσδιορισμός του χωρικού θύλακα αναφοράς
Κλάδοι – κλειδί
Παρατηρήσεις στο πεδίο μελέτης. Εξειδίκευση των υποθέσεων εργασίας
Σημαντικές χρονικές τομές

3. Προς τα πορίσματα της έρευνας

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Εισαγωγή

ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Η παρούσα εργασία αφορά στην παραγωγική δραστηριότητα των Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων (ΜΜΕ) στην γειτονιά του Ψυρρή. Αφορμή για την επιλογή αυτού του θέματος αποτέλεσε αρχικά η παρατήρηση ότι οι παραγωγικές αυτές μονάδες βαθμιαία κλείνουν, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα είτε να αφήνουν κενό ένα σημαντικό ποσοστό του κυριακού αποθέματος της περιοχής είτε να αντικαθίστανται από δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα. Αυτές αφορούν καταρχάς σε συντριπτικό βαθμό σε δραστηριότητες αναψυχής - κυρίως στα ισόγεια- , τα τελευταία χρόνια όμως αφορούν ευρύτερα σε πολιτιστικές λειτουργίες , φαινόμενο που παρατηρείται και σε ορόφους.

Η επιλογή μας έγκειται λοιπόν στο ότι θεωρούμε την συρρίκνωση της παραγωγικής βάσης καιρίο κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικό θέμα το οποίο εγγράφεται έντονα και στο χώρο. Δεδομένου ότι οι μικρομεσαίες παραγωγικές μονάδες, διάσπαρτες στον αστικό ιστό¹, δεν αποτέλεσαν αποκλειστικά μια οικονομική δραστηριότητα, αλλά συγκρότησαν ένα πλέγμα βιοπορισμού μεγάλου αριθμού μικρομεσαίων κυρίως νοικοκυριών , το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη συλλογική ιστορία της πόλης, θεωρούμε ότι η παρακμή του συνεπάγεται σημαντικές χωρο- κοινωνικο- οικονομικές επιπτώσεις ή τουλάχιστον σημαντικές μεταλλαγές που ως σχεδιαστές του χώρου οφείλουμε να παρατηρήσουμε. Επιπλέον θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε στη συνέχεια ότι το πλέγμα αυτών των παραγωγικών μονάδων αποτέλεσε στην πρόσφατη σχετικά ιστορία του τόπου, εκτός από λύση βιοπορισμού, σημαντικό παράγοντα κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης και επίτευξης κοινωνικής ειρήνης. Αυτό ισχυριζόμαστε ότι λειτούργησε παράλληλα με τους - βιβλιογραφικά εκτενώς αναφερόμενους²- κυρίαρχους τρόπους δόμησης του αστικού χώρου, κάτι το οποίο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε στη συνέχεια. Υποστηρίζουμε δηλαδή ότι η παραγωγική βάση των γειτονιών ως σημαντικό χωρικό - κοινωνικό- οικονομικό διακύβευμα εμπεριέχει στην ουσία και πολιτική διάσταση με την ευρεία έννοια του όρου, αλλά και συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές.

Το χωρικό διακύβευμα γίνεται πολύ ευρυνές στην περιοχή μας λόγω της διείσδυσης λειτουργιών αναψυχής και πολιτισμού στην παραδοσιακά βιοτεχνική γειτονιά. Η αντικατάσταση αυτή δεν είναι πρωτοφανής σε αστικά θέματα, αντιθέτως μάλιστα έχουν γίνει γνωστές πολυάριθμες παρόμοιες περιπτώσεις σε πολλές διαφορετικές πόλεις. Αναφερόμαστε εδώ λοιπόν σε θέματα αν όχι "εξευγενισμού" των περιοχών -λόγω των αυστηρών συνειρμών που επιβάλλει ακαδημαϊκά ο όρος- σε προσπάθειες εξωραϊσμού/ωραιοποίησης της περιοχής μελέτης με στόχο την προσέλκυση κατανάλωσης δραστηριοτήτων που γενικά θα εντάσσαμε υπό τον όρο της "άυλης οικονομίας"³.

Η τάση αυτή , το αν πραγματικά συμβαίνει και μέσω ποιών διαδικασιών, τίθεται βέβαια ως ερώτημα για την εργασία που μόνο επιδερμικά ακόμα είμαστε σε θέση να ανιχνεύσουμε. Ακόμα περισσότερο σε επόμενο στάδιο μελέτης θα θέλαμε να προσεγγίσουμε το ερώτημα με ποιες ιδιαιτερότητες κάτι τέτοιο λαμβάνει χώρα. Και αυτό

¹ Για τα χαρακτηριστικά αυτών των επιχειρήσεων έχει εκπονηθεί εκτενής έρευνα. Εδώ έχουμε υπόψη: Παναγιωτάτου Ε., 1988· Βαΐου Ντ. κ.ά., 1996· Βαΐου Ντ. κ.ά., 1996α· Παναγιωτάτου Ε., 1996· Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007)

² βλ. σχετικά Βαΐου Ντ. κ.ά., 1999· Μαντουβάλου Μ., 1985· Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., 1993

³ Την οικονομία γενικά θεωρούμε εδώ που βασίζεται στην αναζήτηση της εμπειρίας, της απόλαυσης, της ψυχαγωγίας. Βλ. σχετικά Rifkin J., 2000· Zukin Sh., 2010

με επίγνωση ότι δεν αναζητούμε στη γειτονιά μας βιβλιογραφικά "πρότυπα" όπως περιγράφονται από παραδείγματα σε άλλες πόλεις, ιδιαίτερα από τις δυτικές, βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, που οι διαδικασίες της συσσώρευσης του κεφαλαίου που ιστορικά έχουν διαμορφωθεί, αναπτύσσουν ως σήμερα πολύ πιο ισχυρές δυναμικές στο χώρο⁴. Αναμφίβολα βέβαια συναντάμε και στην περιοχή της μελέτης μας χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις, όπως το απαξιωμένο κτιριακό απόθεμα - άρα και χαμηλές τιμές ενοικίασης/πώλησης -, τον ευνοϊκό παράλληλα κτιριακό πλούτο - με νεοκλασικά, χαμηλά σπίτια από τη μία και ενιαίους βιοτεχνικούς χώρους, που ορισμένοι μετατρέπονται σε *lofts* από την άλλη- τη γειτνίαση με άλλες περιοχές όπου ήδη είχαν πραγματοποιηθεί παρόμοιες διαδικασίες κ.ά. Υποθέτουμε με άλλα λόγια ότι οι δύο διαδικασίες, η παρακμή της βιοτεχνίας και η ακμή της αναψυχής, δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη ή τουλάχιστον ότι η συγκυρία της διαδοχής τους δεν είναι τυχαία. Σε αυτό το στάδιο της εργασίας όμως θα εστιάσουμε κυρίως στο πρώτο κομμάτι που αφορά στη βιοτεχνική παραγωγή.

Η εστίαση του ενδιαφέροντός μας στον τομέα των δραστηριοτήτων του δευτερογενούς τομέα, αν και σε πρώιμο στάδιο ακόμα, δεν έγκειται στο ιστορικό ενδιαφέρον που αυτή παρουσιάζει ή σε κάποια νοσταλγική διάθεση για μουσειακή διατήρηση των επαγγελματιών που συνδέονται με αυτή. Η εστίαση αυτή προκύπτει από την υπόθεσή μας ότι η στροφή προς τις τριτογενείς δραστηριότητες που αναδύονται στην περιοχή επιφέρουν αλλαγές στον τομέα της απασχόλησης με σημαντικές κοινωνικές και χωρικές επιπτώσεις και ότι με τις αλλαγές που αυτές φέρουν στις χρήσεις και τις τιμές της γης πλήττονται ευρύτερα τα χαμηλότερα και πιο ευαίσθητα κοινωνικά στρώματα⁵. Στη σύγχρονη συγκυρία, υπό το βάρος μιας οικονομικής κρίσης μπορούμε να αναρωτηθούμε για τα αποτελέσματα τέτοιων πολιτικών που αποκτούν έτσι μια χροιά ιδιαίτερα κρίσιμη και ιδιαίτερα σύγχρονη. Ασπαζόμαστε λοιπόν την πεποίθηση ότι ο σχεδιασμός οφείλει να αναπτύξει νέα, ευέλικτα εργαλεία, ιδιαίτερα στη σημερινή συγκυρία ώστε να ευνοήσει τη φωνή και την επικοινωνία με αυτά τα χαμηλότερα στρώματα.

⁴ Από την άλλη, οι διαδικασίες απόκτησης της αστικής γης και ανάπτυξης του αστικού χώρου γενικότερα στην Ελλάδα, με την κατάκτηση, την ευρύτατη διάδοση και την ιδιαίτερη σημασία που απόκτησε εδώ η ιδιοκτησία, αφήνει ερωτήματα και για το κατά πόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ελληνικά παραδείγματα συγκλίνουν ακόμα και προς πρότυπα πόλεων του "τρίτου κόσμου", που σχετικά πιο πρόσφατα εισέρχονται και ανανεώνουν τη βιβλιογραφία γύρω από θέματα "εξευγενισμού".

⁵ Σε βιβλιογραφικές πηγές αναφέρεται μια στροφή που υπήρξε από τη δεκαετία του '70 -'80 στη χώρα, την περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση και την είσοδο στην ΕΟΚ, στο πλαίσιο των προσπαθειών σύγκλισης με τις επιταγές της Ένωσης σε κοινωνικό-οικονομικό-περιβαλλοντικό επίπεδο (Βασιεδάκης Στ., 2009). Έτσι υιοθετήθηκαν πολιτικές για την απομάκρυνση των "ρουπογόνων" παραγωγικών επιχειρήσεων στον αστικό ιστό της πόλης που αποτέλεσαν σημαντική πηγή βιοπορισμού αλλά εμφανίζονται ιδιαίτερα ευαίσθητες σε κινήσεις που απαιτούν επένδυση κεφαλαίου (Παναγιωτάτου Ε., 1988). Παράλληλα, πέρα από τις εγγενείς δυσκολίες επιβίωσης και αναπαραγωγής των ΜΜΕ η είσοδος στην ενιαία αγορά της Ε.Ε. κατέστησε τα παραγόμενα προϊόντα των επιχειρήσεων αυτών ακόμα λιγότερο ανταγωνιστικά (Hadjimichalis C., 2011). Επιπρόσθετα, σε τοπικό επίπεδο και λόγω του ιδιαίτερου ιστορικού υποβάθρου ήδη από τη μεταπολεμική εποχή και ιδιαίτερα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο υιοθετήθηκε ευρέως η απορρόφηση στο δημόσιο τομέα. Κάτι τέτοιο συνδέεται με συρροή προς την ανώτατη εκπαίδευση και απαξίωση των χειρωνακτικών επαγγελματιών (Γσουκαλάς Κ., 2005).

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ⁶

Εκινώντας από το πεδίο μελέτης, σκοπός έγινε να κατανοήσουμε το ρόλο της βιοτεχνικής δραστηριότητας στη γειτονιά και ευρύτερα ζητήματα που αφορούν στη λειτουργία των ΜΜΕ, όπως προαναφέραμε. Έχουμε παράλληλα υπόψη μας τον τρόπο ανάγνωσης του απεικονιζόμενου θέματος που αναφέρει ο Furtado (1984) : είδαμε δηλαδή την παραγωγική δραστηριότητα ως το νήμα που κρατάμε για να ξετυλίξουμε το κουβάρι που διαπλέκεται στην περιοχή και όλα τα υπόλοιπα περιπλεκόμενα νήματα φωτίστηκαν μέσα από αυτή τη διαδικασία του "ξετυλίγματος". Αν το νήμα μας ήταν ένας άλλος παράγοντας που συμμετέχει στο σχηματισμό της γειτονιάς, η ίδια "πραγματικότητα" θα φωτιζόταν από άλλες οπτικές γωνίες⁷. Απέχουμε βέβαια ακόμα σε αυτό το επίπεδο από μια πλήρη απεικόνιση του "μίτου" της βιοτεχνίας που δεν είναι ακόμα και μόνη της μια ομοιογενής "χρήση γης", όπως αναφέρεται στα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια . Επίσης το μεθοδολογικό σφάλμα αυτό της εκκίνησης από έναν πολύ περιορισμένο χώρο και χωρίς αρχικά σαφείς επιλογές αντικειμένου μελέτης μας διευκόλυνε στο να κατανοήσουμε ότι ακόμα και στο επίπεδο της γειτονιάς ενυπάρχουν σχέσεις και αλληλεξαρτήσεις που αποκοτούν έντονη χωρική διάσταση και εκτείνονται σε δίκτυα τοπικά , εθνικά , ακόμα και παγκόσμια.

Η παραγωγική αλυσίδα και το σπάσιμό της - Οι σχέσεις τοπικού και παγκόσμιου

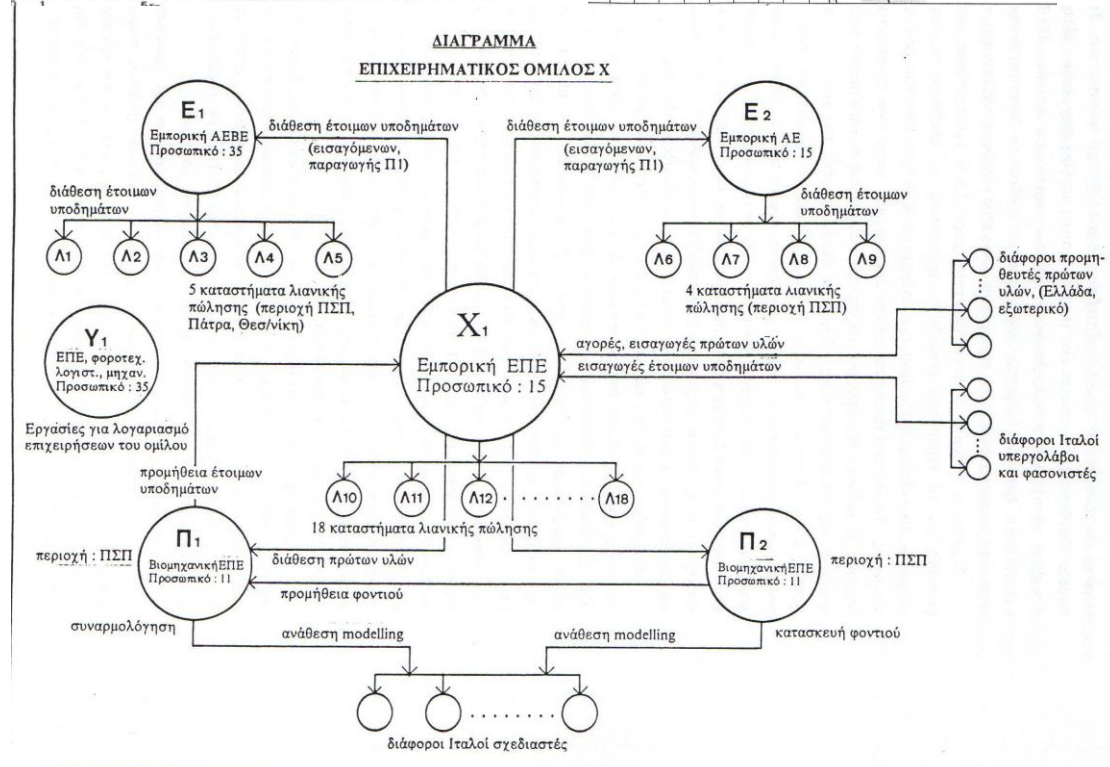
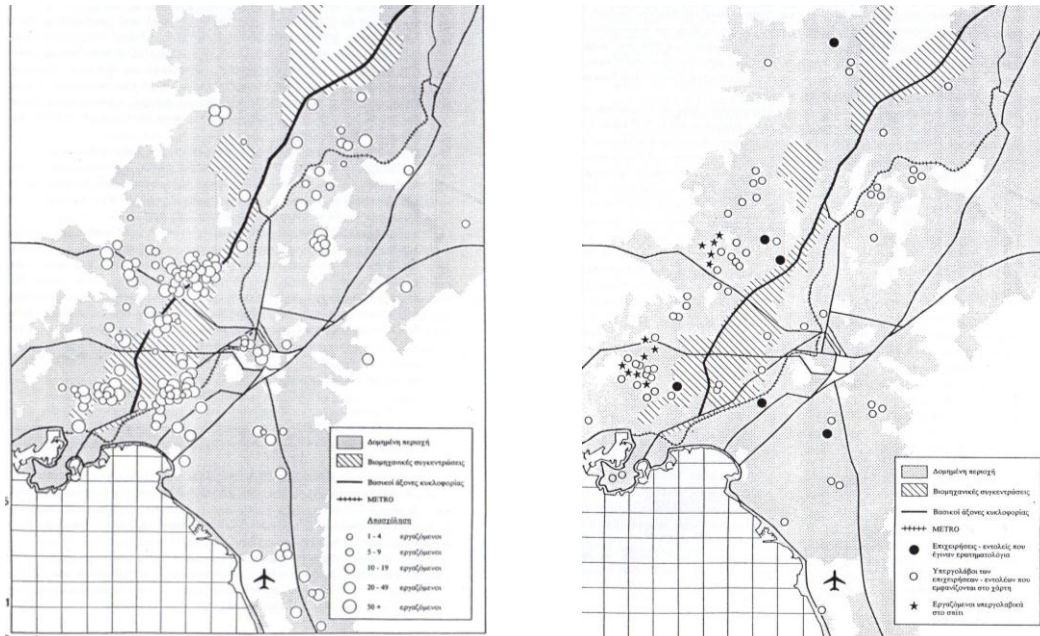
Διαφαίνονται επομένως ήδη από τα πρώτα βήματα παρατήρησης της περιοχής λειτουργικά και χωρικά δίκτυα που αλληλοδιαπλέκονται και συνδέουν τις επιχειρήσεις της περιοχής μελέτης με άλλες περιοχές ποικιλότροπα, σχηματίζοντας λειτουργικές και χωρικές αλυσίδες. Θα αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα από την περιοχή μελέτης μας:

Αν πάρουμε ως παράδειγμα τον παραγωγικό κλάδο 36993 που αφορά στην επισκευή και στο λιανικό εμπόριο ραπτομηχανών. Στην περιοχή μας σήμερα βέβαια δεν απαριθμεί περισσότερα από τρία καταστήματα, τα οποία αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες επιβίωσης . Επίσης είναι ένας κλάδος που δεν θα εξετάσουμε στη συνέχεια διεξοδικά επειδή θεωρήσαμε ότι η εξέλιξή του είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξέλιξη των μεταποιητικών κλάδων της επεξεργασίας δέρματος και ραφής ρούχων. Παρόλα αυτά ακόμα και στην περίπτωση αυτού του κλάδου μπορούμε να κάνουμε ορισμένες υποθέσεις για τους λόγους της παρακμής του και τον αλληλοσυσχετισμό του με τα "παγκόσμια δίκτυα" της παραγωγής. Η παρακμή των καταστημάτων αυτών προφανώς σε μεγαλύτερο βαθμό δείχνει να οφείλεται στην παρακμή των παρακείμενων βιοτεχνιών που αποτελούσαν τους συνηθέστερους πελάτες τους και γενικότερα ίσως στην παρακμή της "πιάτσας" της βιοτεχνίας της γειτονιάς. Σχετίζεται όμως παράλληλα και με την ευρύτερη παρακμή της βιοτεχνικής δραστηριότητας στον ελληνικό αστικό χώρο, στην οποία μάλιστα η παραγωγή δερμάτινων ειδών και έτοιμων ενδυμάτων κατείχε σημαντική θέση ως κύριο εξαγωγικό προϊόν, γεγονός προς το οποίο συνετέλεσαν και πολιτικές και οικονομικοί παράγοντες που εντάσσονται σε μια ευρύτερη μακρο-κλίμακα. Ταυτόχρονα όμως και η ίδια η εταιρία παραγωγής αυτών των ραπτομηχανών, "Singer" στην πλειοψηφία τους, μεταβλήθηκε υποθέτουμε κατά πολύ σε

⁶ Με αφετηρία τη "Συμβολή σε μια ενιαία θεώρηση του χώρου και σε μια άλλη σχεδιαστική πρακτική" (Παναγιωτάτου Ε., 1988α): Ως τώρα το θέμα έχει επιλεγεί και εξελιχθεί με την αντίστροφη διαδικασία από αυτή που περιγράφεται στο βιβλίο. Αντί να έχουμε στο νου μας το αντικείμενο μελέτης και να ψάχνουμε τα χωρικά όρια που συμβαίνει επιλέξαμε πρώτα μια γειτονιά που ταυτόχρονα βέβαια φαινόταν ενδιαφέρουσα ως προς τη μελέτη των ΜΜΕ.

⁷ Σημ. : Κάτι τέτοιο επιχειρούμε αυτό το εξάμηνο με την παρούσα εργασία και την εργασία που παράλληλα εκπονούμε για τις σύγχρονες μεταλλαγές των εργαλείων του αστικού σχεδιασμού στον Ψυρρή στο μάθημα των κ. Βαΐτου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., «Θέματα αστικού σχεδιασμού»

παρόμοια χρονική συγκυρία. Σήμερα πλέον είναι πολυεθνική εταιρία, υποθέτουμε με την αντίστοιχη πολυεθνική δομή, που μπορεί να συνδεθεί με τη μεταφορά τμημάτων της παραγωγής σε χώρες πέραν του τόπου του πρώτου εργοστασίου της εταιρίας. Αυτό υποθέτουμε ότι θα σημαίνει ότι οι αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις έφεραν μια σειρά από διαρθρωτικές αλλαγές κατ' αρχάς στον αρχικό τόπο λειτουργίας της εταιρίας και που αντίστοιχα στη μακρο-λίμνακα είναι γνωστές ως ένα ευρύτερο φαινόμενο της αποβιομηχάνισης στην Ευρώπη και που πάλι συνδέεται με μικρο- και μακρο-οικονομικές πολιτικές και οικονομίες.



Εικόνα 1. Επάνω: Γεωγραφική κατανομή των επιχειρήσεων κατασκευής δερμάτινων υποδημάτων, 1995 (αριστερά) και Γεωγραφική κατανομή Δείγματος Επιχειρήσεων - εντολέων πατυσιών και των υπεργολάβων τους (δεξιά). Κάτω: Διαγραμματική απεικόνιση της λειτουργίας και χωρικής εξάπλωσης επιλεγμένης επιχείρησης του δείγματος. (πηγή: ερευνητικό έργο Βαΐου Ντ. κ. ά., 1996)

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι συντελεστές και αντίστοιχα πάντα οι τόποι της παραγωγής συνδέονται σε κάθε παραγωγική αλυσίδα με δυναμικό και όχι στατικό τρόπο. Οι αλλαγές στην παραγωγή συνεπάγονται αναδιαρθρώσεις και αναπροσαρμογές, η ελαστικότητα των οποίων αποτελεί ένα ερώτημα για την εργασία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντίστοιχα κάθε τελικό προϊόν φαίνεται πως εμπεριέχει μια σειρά από παρόμοιες ιστορίες διαφορετικών τόπων. Μέσα δηλαδή από τις σχέσεις παραγωγής των προϊόντων και τον καταμερισμό της εργασίας που έχει συμπεριληφθεί σε αυτά, το κάθε προϊόν φαίνεται να έχει εμποτιστεί από μια σειρά κοινωνικών-πολιτικών-οικονομικών και χωρικών σχέσεων. Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι οι παραγωγικές σχέσεις συναρθρώνονται σε μια αλυσίδα που μπορεί να είναι εξαπλωμένη σε διάφορους χώρους, ακόμη και σε παγκόσμια κλίμακα, και εμείς στο χώρο να βλέπουμε ένα μικρό της κομμάτι, το οποίο όμως και πάλι μπορεί να είναι σημαντικό για τη λειτουργία της. Κάθε παραγωγικός κλάδος κρύβει από πίσω του μια τέτοια αλυσίδα, και όλες αλληλοδιαπλέονται ακόμη και στη μικρή σε έκταση γειτονιά του Ψυρρή. Αυτό μας κάνει να κατανοήσουμε αφενός αυτό που έχουμε ήδη υπόψη μας από τη θεωρία (βλ. για παράδειγμα Massey, 1995) ότι το τοπικό δεν είναι απλός δέκτης του παγκόσμιου, αλλά το πλήθος των διάφορων αλληλοσχετιζόμενων "τοπικοτήτων" συμβάλλει ενεργά στο σχηματισμό του "παγκόσμιου". Θα μπορούσαμε ίσως να έχουμε κατά νου ότι η γειτονιά που μελετάμε λειτουργεί σαν ένα κύτταρο του χώρου που συμπεριλαμβάνει μέσα στην παραγωγική του βάση και τις κοινωνικές-πολιτικές και πολιτιστικές δομές, ενώ ταυτόχρονα αλληλοεξαρτάται από τις αντίστοιχες λειτουργίες και δομές και των υπόλοιπων κυττάρων της αλυσίδας. Αφετέρου αντιλαμβανόμαστε ότι η διαταραχή, το σπάσιμο τέτοιων αλυσίδων μπορεί να φέρει μια σειρά αλλαγών σε όλους αυτούς τους διαφορετικούς τόπους και σχέσεις, που (και εδώ περικλείεται και μια γενικότερη υπόθεση της εργασίας μας) ότι είναι τρομερά δύσκολο εκ των υστέρων να αποκατασταθεί ως είχε, αλλά ίσως να μπορεί με τις κατάλληλες πολιτικές να αναπροσαρμοστεί στις νέες συνθήκες.

Από την άλλη ο συσχετισμός των λειτουργιών αυτών δεν δρα σε καμία περίπτωση ομογενοποιητικά μεταξύ των διάφορων αλληλοσυνδεδεμένων τόπων. Αντίθετα, ο τόπος στον οποίο συμβαίνουν αυτές οι διαδικασίες κάθε φορά χαρακτηρίζεται και από τις εντελώς ξεχωριστές ιδιαιτερότητές του, αποδεικνύοντας την τεράστια σημασία που αποκτά η χωρική παράμετρος. Στο προηγούμενο παράδειγμα, ακολουθώντας την αντίστροφη λογική, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε μια ευρύτερη παρακμή της μεταποιητικής δραστηριότητας στον ελληνικό αστικό χώρο, οφειλόμενη όπως αναφέραμε σε κοινωνικούς - οικονομικούς-πολιτικούς - πολιτιστικούς παράγοντες τους οποίους θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε στη συνέχεια. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό έγινε στην περιοχή μας με τον ίδιο τρόπο που έγινε σε άλλες περιοχές της πόλης (έχοντας υπόψη π.χ. τις βιοτεχνίες τύπου φασόν στον Περισσό, όπου φαίνεται πως σήμερα έχουν εκλείψει εντελώς). Το γεγονός ότι στην εργασία εξετάζουμε μια τόσο κεντρική συνοικία μπορεί να λειτουργεί καταρχάς "κατά" της βιοτεχνικής δραστηριότητας, λόγω της χωρικής πίεσης από άλλες δραστηριότητες περισσότερο προσοδοφόρες ή από δημόσια έργα "εκ των άνω" όπως η ΕΑΧΑ. Από την άλλη δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το ενδεχόμενο η κεντρικότητα της "πίτσας" να συντελεί στο να μην έχει εκλείψει εντελώς ακόμη η βιοτεχνία όπως έγινε σε άλλες περιοχές. Επομένως διαπιστώνουμε και στην περίπτωση μας ότι οι συνολικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν το χώρο ομοιόμορφα και συνήθως με βάση τα διοικητικά σύνορα με τα οποία έχει διαιρεθεί να αποδεικνύονται αναποτελεσματικές. Θα επιχειρήσουμε λοιπόν μια απο-αθροιστική προσέγγιση που μπορεί να μας κάνει να κατανοήσουμε ουσιαστικότερα τις διαδικασίες συγκρότησης του χώρου της μελέτης μας. Αυτή η διαπίστωση που εδώ έχει προσεγγιστεί σε μεγάλο βαθμό διαισθητικά και όχι τόσο με εις βάθος ερευνητική διαδικασία, έχει ήδη διαπιστωθεί σε παλαιότερες έρευνες που αφορούν στη δραστηριότητα των ΜΜΕ, στις οποίες έχουμε βασιστεί σε μεγάλο βαθμό. Σε αυτές τις έρευνες διαπιστώνεται η αναποτελεσματικότητα πολιτικών που τείνουν να εφαρμόσουν

ομοιόμορφα ολοκληρωτικές πολιτικές στο τοπικό επίπεδο. Η αναποτελεσματικότητα έγκνεται στην αστοχία του καθολικού, που γενικά υποθέτει την τοπική ποικιλομορφία και ιδιαιτερότητα ως "γνωστή" από καθολικά, σε πολλές περιπτώσεις δυτικά μοντέλα, φαλιιδεύοντας έτσι την ιδιαίτερη δυναμική τους (Παναγιωτάτου, 1988: 120· Παναγιωτάτου, 1988α : 19).

2. Μεθοδολογικές επιλογές - Βήματα

Το παράδειγμα που αναφέραμε προηγουμένως, αν και παρουσιάζεται εντελώς αυθαίρετα, αναφέρθηκε ώστε να μπορέσουμε να προχωρήσουμε περισσότερο σε κάποια τεκμηρίωση της μεθόδου που ακολουθούμε στην παρούσα εργασία. Η πολυπλοκότητα των πλεγμάτων των παραγωγικών σχέσεων στο χώρο μας οδηγούν στην υιοθέτηση ευέλικτων μεθοδολογικών εργαλείων που μπορούν να μας βοηθήσουν να συλλάβουμε έστω αποσπασματικά κάποια κομμάτια/θραύσματα της πολυσύνθετης πραγματικότητας που συμπυκνώνεται ακόμα και στην φαινομενικά εξαιρετικά περιορισμένη έκταση της συνοικίας μας. Αντιλαμβανόμαστε έτσι τη ματαιότητα της αναζήτησης της "Αλήθειας για τον κόσμο" [όπως την περιγράφει η Λαμπίρη – Δημάκη Ι. (2003), με άλφα κεφαλαίο, μία και μόνη] και προσανατολιζόμαστε περισσότερο σε μια πολυσυλλεκτική διαδικασία ανάλυσης και σύνθεσης των πολυάριθμων δεδομένων που μπορούμε να αναγνώσουμε στο χώρο και που δεχόμαστε ότι ως ερευνητές ιεραρχήσαμε και αξιολογήσαμε βάσει της ιδεολογίας μας (βασιζόμενοι βέβαια σε κάποια συλλογικά κοινά αποδεκτή πραγματικότητα). Την αναζήτηση λοιπόν μιας αλήθειας της ερευνητικής διαδικασίας ανάμεσα σε ένα πλήθος αλληλοσχετιζόμενων δεδομένων βοηθά η ελευθερία της απεικόνισης της πραγματικότητας όχι ως παγιωμένης στο χώρο και το χρόνο, ολοκληρωμένης, αλλά καλειδοσκοπικά, με τη συνείδηση ότι πρόκειται για διαδικασίες χρονικά διαρκώς εξελισσόμενες⁷.

Τα μεθοδολογικά βήματα που ακολουθήθηκαν στην εξέλιξη της έρευνας βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε παλαιότερες έρευνες που είχαμε υπόψη (Παναγιωτάτου Ε., 1988· Βαλεριάνου Κ. κ.ά., 2008: 17 -29). Παραμένει δε για επόμενο στάδιο της έρευνας η εκπόνηση δομημένων συνεντεύξεων. Τα βήματα λοιπόν που έχουμε πραγματοποιήσει μέχρι στιγμής είναι τα εξής:

- Αρχικές επισκέψεις στην περιοχή μελέτης για τον καταρχήν εντοπισμό του προβλήματος/υπόθεσης εργασίας

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι υποθέσεις εργασίας διατυπώθηκαν αρχικά ως εξής:

- i) Η βιοτεχνική δραστηριότητα στη γειτονιά του Ψυρρή φαίνεται να αντικαθίσταται από δραστηριότητες του τριτογενή τομέα παραγωγής.
- ii) Αυτό οφείλεται σε δομικά προβλήματα της βιοτεχνίας στη χώρα μας και ιδιαίτερα όσον αφορά στις ΜΜΕ , στην ευρύτερη στην Ελλάδα αλλά και στην παγκόσμιας κλίμακας στροφή προς τον τριτογενή τομέα, αλλά και σε συγκεκριμένες χωρικές πολιτικές τοπικές αρχικά αλλά που και πάλι μπορούν να συσχετιστούν με το παγκόσμιο.

⁷ βλ. για τον ιμπρεσιονισμό στη Μέθοδο όπως περιγράφεται από Gans, H. (1962).

Θεωρούμε ότι λόγω έλλειψης πείρας, χρόνου, και ανεπάρκειας κατάλληλων απο-αθροιστικών δευτερογενών δεδομένων (όπως θα αναφερθούμε στη συνέχεια) καθυστέρησε ιδιαίτερα η εξέλιξη της έρευνας προς την επιβεβαίωση ή μη των υποθέσεων εργασίας όπως εκφράστηκαν αρχικά. Γι' αυτό το λόγο έχουμε διαχωρίσει την υπόθεση εργασίας σε δύο επιμέρους εργασίες, όπως αναφέρθηκε: στο παρόν μάθημα επικεντρωνόμαστε στην παραγωγική δραστηριότητα και στο μάθημα «Θέματα αστικού σχεδιασμού» επικεντρωνόμαστε στις δραστηριότητες αναψυχής-πολιτισμού σε σχέση με το σχεδιασμό που έχει συντελεστεί στην περιοχή. Περισσότερο μέχρι τώρα έχουμε εμβαθύνει δηλαδή στην ανάλυση των επί μέρους "συντελεστών" που θεωρούμε κυρίαρχους στο πεδίο μελέτης και δεν είμαστε σε θέση να τεκμηριώσουμε ουσιαστικά τη σύνθεση που υπονοεί και απαιτούσε αυτή η υπόθεση εργασίας: δηλαδή το πώς πραγματικά σχετίζεται η βιοτεχνική δραστηριότητα - και τα υποκείμενά της- με τις αντίστοιχες διαδικασίες και πρόσωπα του τριτογενούς τομέα, αλλά και το σχεδιασμό του φυσικού χώρου. Παρόλα αυτά σε επόμενο στάδιο επιδιώκουμε να εμβαθύνουμε επαρκέστερα προς αυτή την κατεύθυνση, επομένως οι άξονες των δύο εργασιών στοχεύουν σε αυτή τη μελλοντική σύνθεση και την κάλυψη των διάφορων ελλειμμάτων.

• Προσδιορισμός του χωρικού θύλακα αναφοράς και επιλογή των "κλάδων - κλειδί"

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΚΟΥ ΘΥΛΑΚΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

Ο προσδιορισμός του χωρικού "θύλακα" αναφοράς μας θεωρούμε ότι πραγματοποιήθηκε υποτυπωδώς, αφού στην ουσία βασίζεται στη διαισθητική παρατήρηση της χωρικής ύπαρξης και λειτουργίας του. Στην περιοχή λοιπόν είναι αρκετά εμφανής εμπειρικά η ύπαρξη μιας περιοχής αρκετά σαφώς διακριτής χωρικά, ενός θύλακα όπου αναπτύσσεται η παραγωγική δραστηριότητα και με αρκετά μεγάλες συγκεντρώσεις συναφών δραστηριοτήτων/κλάδων, με άλλα λόγια 'πίατσες' (βλ. Παναγιωτάτου Ε., 1988: 114). Πέρα από αυτή τη διαισθητική παρατήρηση ένα πρώτο σημείο προβληματισμού είναι ότι εντοπίζεται στην εργασία μια αναντιστοιχία όσων θέσαμε ως θεωρητικές μας θέσεις για ανάγκη επαναπροσδιορισμού της διαδικασίας επιλογής των χωρικών ορίων στις ερευνητικές εργασίες. Εδώ λόγω μιας σειράς προβλημάτων, με κύρια την έλλειψη χρόνου και εμπειρίας δεν προχωρήσαμε σε μια τέτοια χωρική διεύρυνση, παρότι φαίνεται ότι οι βιοτεχνικές μας μονάδες συνδέονται έντονα λειτουργικά με άλλες περιοχές. Επιπλέον ευελπιστούμε ότι σε μια διαδικασία σύνδεσης της παρούσας έρευνας με άλλες συναφείς έρευνες θα συνέδεε με δημιουργικό τρόπο τα 'κομμάτια του παζλ' των οποίων αδυνατούμε τώρα να έχουμε πλήρη εικόνα. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να φθάσουμε άλλωστε και σε περισσότερο έγκυρα ερευνητικά πορίσματα. Βασικό βήμα που μας ωθεί προς αυτή την κατεύθυνση είναι η αναγνώριση της ακαταλληλότητας της αθροιστικής πληροφορίας για την εκπόνηση της έρευνας και η ανάγκη εμβάθυνσης σε πρώτο επίπεδο στις ιδιαιτερότητες του πεδίου μελέτης εκ μέρους του ερευνητή.

Βέβαια, ακόμα και με την παραδοχή ότι αυτός ο θύλακας μπορεί να αποτελέσει πεδίο μελέτης σε αυτό το επίπεδο εργασίας η προσπάθειά μας να προσδιορίσουμε την χωρική έκτασή του βάσει δευτερογενών στοιχείων για τη λειτουργική του οργάνωση και πάλι δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί επαρκώς. Έχουμε υπόψη τη διαδικασία προσδιορισμού των χωρικών θυλάκων-μελέτης όπως αναφέρεται στο ερευνητικό έργο *Παρατηρώντας τον Πειραιά II* (Βαλεριάνου Κ. κ.ά., 2008). Θα μας ενδιέφερε λοιπόν αρχικά μια υποτυπώδης τέτοια διαδικασία, ακόμα και αν δεν μπορούσαμε να φτάσουμε την τεχνική αρτιότητα που αυτή προϋποθέτει, γι' αυτό καταρχάς αναζητήσαμε δευτερογενή δεδομένα που θα μας φάνονταν χρήσιμα. Στην αναζήτησή μας τέτοιων πληροφοριών από την ΕΛΣΤΑΤ συναντήσαμε το πρόβλημα των υπερβολικά αθροιστικών δεδομένων. Τα στοιχεία αυτά ακόμα και σε επίπεδο δήμου θεωρούμε ότι είναι υπερβολικά γενικευτικά, αφού ιδιαίτερα ο δήμος της Αθήνας

παρουσιάζει πάρα πολλές διαφορετικές λειτουργικές και χωρικές ποιότητες και ανομοιογένειες.

Τα δεδομένα που μπορέσαμε να έχουμε στα χέρια μας προέρχονται από τα αρχεία του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθήνας (ΒΕΑ). Τα στοιχεία αυτά έχουν το προτέρημα ότι αφορούν σε περιορισμένες χωρικές ενότητες, παρόλα αυτά διαπιστώνουμε μια σειρά από ανεπάρκειες:

1. είναι αρχειοθετημένα βάσει Ταχυδρομικού Κώδικα. Στην περιοχή μας αντιστοιχούν τρεις ταχυδρομικοί κώδικες, οι χωρικά οριακοί όμως περιλαμβάνουν και τμήμα της περιοχής της Ομόνοιας και προς Βορρά και ένα τμήμα της αγοράς του Θησείου προς το Νότο, οι οποίες έχουν αρκετά διαφορετικά παραγωγικά χαρακτηριστικά, επομένως μια ποσοτική ανάλυση αυτών των δεδομένων θα παρουσιάζει μικρή εγκυρότητα,

2. και κυριότερο: το καθεστώς εγγραφής των επιχειρήσεων στο ΒΕΑ. Η εγγραφή των επιχειρήσεων στο ΒΕΑ δεν είναι υποχρεωτική, επομένως αρκετές μπορεί να μην έχουν εγγραφεί και αρκετές μπορεί να μην εγγράφηκαν κατά το έτος ίδρυσής τους, γεγονός που πιθανά και πάλι αλλοιώνει την εικόνα όταν προσπαθούμε από αυτά τα δεδομένα να εντοπίσουμε τη χρονολογία ίδρυσης των επιχειρήσεων του Ψυρρή. Επιπλέον, οι επιχειρήσεις δεν είναι υποχρεωμένες να διαγραφούν από το Επιμελητήριο είτε αν κλείσουν είτε για άλλο λόγο, επομένως αντίστοιχα όταν προσπαθούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των επιχειρήσεων που έχουν κλείσει παρουσιάζουμε αλλοιωμένη εικόνα. Το επιμελητήριο μας παραχώρησε με αυτή τη λογική τον αριθμό των επιχειρήσεων που είχαν αναφερθεί πριν το 2010 και χωριστά αυτές που έδωσαν σημεία ζωής ουσιαστικά μετά το 2010. Επομένως προκύπτει από αυτά τα δεδομένα μια κατηγορία "πιθανά κλειστές επιχειρήσεις" στις οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνονται αυτές που έχουν κλείσει όντως και αυτές που απλά δεν εμφανίστηκαν στο επιμελητήριο γιατί δεν θέλησαν / μπόρεσαν να πληρώσουν την ετήσια εισφορά τους. Γεγονός είναι πάντως, όπως μας πληροφόρησε ο αρμόδιος υπάλληλος, ότι η προσκόμιση της νόμιμης άδειας λειτουργίας δεν ήταν ουσιαστικά ποτέ απαραίτητη για την εγγραφή/λειτουργία μιας επιχείρησης ως προς το επιμελητήριο. Μετά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η βιοτεχνία στον αστικό ιστό, η θεσμική αλλαγή που ήταν "υποχρεωμένο" να εφαρμόσει το επιμελητήριο για επίδειξη άδειας λειτουργίας στην ουσία εσκεμμένα δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Από αυτό το δεδομένο καταρχάς μπορούμε να υποθέσουμε ότι μεγάλο μέρος των βιοτεχνιών αυτό μπορεί να λειτουργεί άτυπα ως προς άλλους επίσημους κρατικούς φορείς αφενός, και αφετέρου μπορούμε να κάνουμε μια αρχική υπόθεση ότι η συνδικαλιστική ένωση των βιοτεχνών δεν παρουσίασε τον δυναμισμό και την πίεση που θα έπρεπε για να στηρίξει τον κλάδο, παρά το παράδοξο ότι οι κάποιες βιοτεχνίες μπορεί να λειτουργούν "παράνομα", αλλά νόμιμα να συνδικαλιζονται. Τέλος, καταλήγουμε στο ότι για μια μικρή σε έκταση περιοχή όπως αυτή η εγκυρότερη πηγή θα ήταν η επιτόπια καταγραφή πρωτογενών δεδομένων.

Παρόλα αυτά στην περιορισμένη αυτή περιοχή μελέτης η επεξεργασία των στοιχείων του ΒΕΑ δείχνει την σαφώς υψηλότερη συγκέντρωση της βιοτεχνίας στο κέντρο της γειτονιάς του Ψυρρή, ουσιαστικά γύρω από την οδό Μιαούλη. Σε ένα σύνολο 317 επιχειρήσεων και στους τρεις ταχυδρομικούς κώδικες, στην περιοχή με ταχυδρομικό κώδικα 105 54 οι βιοτεχνίες που καταμετρήθηκαν προ του 2010 ήταν 226, έναντι των περιοχών 105 53 με 64 επιχειρήσεις και της 105 55 με 27. Αυτό το στοιχείο θα αξιοποιηθεί κυρίως στη συνέχεια για την επιλογή των κλάδων-κλειδί.

ΚΛΑΔΟΙ - ΚΛΕΙΔΙ

Όπως αναφέραμε τα δευτερογενή δεδομένα που χρησιμοποιήσαμε για μια ποσοτική ανάλυση δεν θεωρούμε ότι είναι επαρκή. Παρόλα αυτά θεωρούσαμε σημαντικό και ενδιαφέρον να προχωρήσουμε σε μια τέτοια προσπάθεια επαφής με ποσοτικά δεδομένα ω

εάν να ήταν επαρκή. Αυτό για το λόγο ότι θέλαμε να υποστηρίξουμε μεθοδολογικά το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων, αφετέρου να πειραματιστούμε πάνω στο ποιας φύσης πορίσματα βοηθητικά για την έρευνα θα μπορούσαμε να εξάγουμε από την επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων, αν αυτά ήταν αντιπροσωπευτικά.

Μια πρώτη τέτοια πληροφορία που επιδιώξαμε να εξάγουμε από αυτά τα στοιχεία ήταν ο εντοπισμός των κλάδων-κλειδί. Παράλληλα βέβαια είχαμε υπόψη την διαισθητική επιτόπια παρατήρησή μας σε συνδυασμό με βιβλιογραφικές πηγές και προγενέστερες έρευνες που οδηγούσαν στο να υποψιαζόμαστε περίπου ποιοι είναι οι κλάδοι-κλειδί, κάτι το οποίο επιβεβαιώθηκε και με τα ποσοτικά δεδομένα του ΒΕΑ. Η επισήμανση των κλάδων -κλειδί θα βοηθήσει στην απαιτούμενη αφαίρεση που θα χρειάζεται ώστε η έρευνα να εστιάσει στους ηγετικούς κλάδους της γειτονιάς, θεωρώντας ότι κάποιοι κλάδοι που εντοπίζονται σε μικρή συγκέντρωση είτε λειτουργούν συμπληρωματικά προς τους ηγετικούς κλάδους είτε γενικότερα ευνοούνται από τα οφέλη της σημαντικής "πιάτσας" που αυτές συγκροτούν. Με αυτή τη λογική και ο σχεδιασμός που θα προκύψει βασιζόμενος αφαιρετικά στους κλάδους-κλειδί ευελπιστούμε ότι θα ευνοήσει και τους μικρότερους κλάδους. Θα αναφερθούμε στους κλάδους -κλειδί στη συνέχεια εκτενέστερα.

Στην περιοχή συναντούμε κυρίως τους εξής παραγωγικούς κλάδους:

α) τον κλάδο με διψήφιους κωδικούς 24, 28 και 29 που σχετίζονται με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση /συρραφή ενδυμάτων, υποδημάτων και προϊόντων που γενικότερα σχετίζονται με την επεξεργασία δέρματος (γάντια, τσάντες κ.λ.π.). Αυτός είναι σαφώς ο κλάδος με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στην περιοχή με 115 από τα 226 καταστήματα της περιοχής 105 54 και 143 στο σύνολο των 317 επιχειρήσεων (45,11%)του Ψυρρή. Αυτόν θεωρούμε ουσιαστικά ως κλάδο-κλειδί. Για τη συνέχεια της έρευνας θα είναι αναγκαίο να διαχωρίσουμε τους κλάδους βάσει των τριψήφιων τους κωδικών, δεδομένου ότι διαφέρουν εντελώς από κλάδο σε κλάδο οι αλυσίδες παραγωγής και διανομής των τελικών προϊόντων, τα προβλήματα και οι απαιτήσεις τους.

β) Τους κλάδους με διψήφιους κωδικούς 34, 35, 36, 36, 37, 38 που είναι οι πιο "βαριές" δραστηριότητες της περιοχής με τελικό προϊόν κυρίως κεφαλαιουχικό και ενδιάμεσο (σε αντίθεση με την προηγούμενη κατηγορία που το τελικό προϊόν είναι καταναλωτικό). Οι κλάδοι αυτοί σχετίζονται με την επισκευή οχημάτων, την κατασκευή και επισκευή διάφορων μηχανημάτων και την μεταλλουργία. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι ως προς τη χωροθέτησή τους σχηματίζουν χονδρικά δύο ομάδες: Τα φαναρτζιδικά κυρίως και πολλά σιδηρουργεία με υλικά οικοδομών συγκεντρώνονται κυρίως στο μέτωπο της οδού Ερμού, που στην περιοχή μας είναι δρόμος κυκλοφορίας και έτσι υποθέτουμε ότι η χωροθέτησή τους στην περιοχή σχετίζεται ίσως περισσότερο με το προνόμιο της κυκλοφοριακής σύνδεσης μέσω του οδικού δικτύου με το δυτικό λεκανοπέδιο και όχι τόσο με τη δυναμική της βιοτεχνικής δραστηριότητας που αναπτύσσεται στο εσωτερικό της περιοχής. Μεταλλοτεχνίτες που εξειδικεύονται στην παραγωγή ειδικών εξαρτημάτων, αλλά και αργυροχόοι και γενικά καταστήματα που σχηματίζουν μια "τοπικού χαρακτήρα" πιάτσα βρίσκονται στο εσωτερικό της γειτονιάς, μέσα από τα μέτωπα των κεντρικών οδικών αξόνων. Συγκεκριμένα αυτή η δραστηριότητα εντοπίζεται στην περιοχή ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια, όταν στην περιοχή κατοικούσε μεγάλος αριθμός μεταλλουργών τουρκόγυφτων (Καλαντζοπούλου Μ. κ. ά. , 1999).

Ο αριθμός των επιχειρήσεων που υπάγονται σε αυτόν τον κλάδο έχει ως εξής: 8 επιχειρήσεις από τις 64 προ του 2010 στον Τ.Κ. 105 53, 25 από τις 226 του 105 54 και 6 από τις 27 του Τ.Κ. 105 55. Συνολικά δηλαδή 39 από τις 317 του Ψυρρή (12,3%) .

γ) τους κλάδους με διψήφιους κωδικούς 26, 27 και 28 που αφορούν στους κλάδους επεξεργασίας χαρτιού και κατασκευής χαρτιών ειδών (συσκευασίες κ.λ.π.) καθώς και σε

κάθε είδους τυπογράφους, βιβλιοδέτες, γραφίστες κ.λ.π. Οι κλάδοι αυτοί αριθμούν συνολικά 37 επιχειρήσεις στη γειτονιά του Ψυρρή (11,67%) που συναντώνται αποκλειστικά στους Τ.Κ. 105 54 και 105 53. Μάλιστα με μεγαλύτερη συγκέντρωση προς τον 105 53 η, που σημαίνει δηλαδή προς την περιοχή της Ομόνοιας. Ένα πρώτο λοιπόν στοιχείο προς το οποίο η έρευνα θα έπρεπε να ερευνήσει είναι εάν αυτή η δραστηριότητα δεν περιγράφεται επαρκώς από τη χωρική εξέταση αυτού του θύλακα και αν θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στην ίδια έρευνα οι περιοχές της Ομόνοιας ή του Μεταξουργείου, με τις οποίες ο θύλακας μπορεί να συνδέεται άμεσα λειτουργικά. Μια δεύτερη κατεύθυνση που θα οφείλαμε να ερευνήσουμε μελλοντικά προκύπτει από την επεξεργασία των στοιχείων χρονολογιών ίδρυσης των επιχειρήσεων. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα πρόκειται για τη σχετικά πιο πρόσφατη δραστηριότητα της περιοχής, με πολλές από τις επιχειρήσεις να έχουν ιδρυθεί την τελευταία δεκαετία. Επομένως, αφενός η έρευνα οφείλει να λάβει υπόψη της τον κλάδο αυτόν στο σχεδιασμό εάν πρόκειται για κλάδο που βρίσκεται στο ξεκίνημά του, αφετέρου αντιλαμβανόμαστε ότι για να κατανοήσουμε τη δυναμική των κλάδων δεν αρκούν τα δευτερογενή δεδομένα, αλλά κρίνεται απαραίτητη η εκτενής έρευνα στο πεδίο.

Εμείς στη συγκεκριμένη φάση που βρίσκεται η εργασία θα προχωρήσουμε ενδεικτικά στην εξέταση της μεταποιητικής δραστηριότητας μέσα από τον πρώτο κλάδο-κλειδί που αναφέραμε.

- Συστηματική παρατήρηση στο θύλακα μέσω ημερολογίων και ορισμένων άτυπων συζητήσεων. Παράλληλα, εντοπισμός του θεσμικού πλαισίου που μας αφορά, ώστε να αντιληφθούμε την οπτική της επίσημης πολιτικής για το θέμα που εξετάζουμε. Αυτή η διαδικασία μας οδήγησε και στον εντοπισμό των "χρονικών τομών" που θεωρούμε σημαντικές για τη διαμόρφωση της σύγχρονης πραγματικότητας στο πεδίο της μελέτης μας.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ. ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μετά από την αρχική επιλογή της περιοχής μελέτης και ενός καταρχήν πεδίου διερεύνησης (τριτογενοποίηση της παραγωγικής δραστηριότητας) ξεκίνησε η καταγραφή σημειώσεων στο πεδίο με τη μορφή ημερολογίων. Ο αρχικός στόχος ήταν να αφορούν τα ημερολόγια γενικά στην κίνηση του χώρου, στα χωρικά σημεία που παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες και μικρότερες συγκεντρώσεις κόσμου, στα φαινόμενα αυτά όπως εναλλάσσονται κατά τη διάρκεια του εικοσιτετραώρου και κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, καθώς και ένα ενδιαφέρον για την αίσθηση της γειτονιάς που παράγουν οι δευτερογενείς και τριτογενείς δραστηριότητες, τη σχέση μεταξύ τους κ.λ.π. Αυτή η φάση των ημερολογίων διήρκεσε χρονικά μικρό διάστημα. Στη συνέχεια, και την ίδια περίοδο που σκεφτόμαστε το θέμα να διεισδύσει περισσότερο αμιγώς στην παραγωγική δραστηριότητα, αντίστοιχα και τα ημερολόγια πήραν αυτή τη στρόφη. Επομένως αυτό που καταγράφηκε περισσότερο ήταν η καθημερινότητα των βιοτεχνών, τα υποκείμενα που βλέπουμε να απαρτίζουν αυτή την "πιάτσα", οι σχέσεις μεταξύ τους, ο τρόπος που οικειοποιούνται και αναπαράγουν ταυτόχρονα τις σχέσεις της γειτονιάς στο χώρο της εργασίας τους, αλλά και εστιάζοντας σε πιο συγκεκριμένα πρόσωπα: την χωρική αλλά και φαντασική πρόσδεσή τους με το χώρο εργασίας τους, τη χωρική πρόσδεση της εργασίας τους με το χώρο κατοικίας, το μερίδιο της βιοτεχνίας στο βιοπορισμό τους, τις οικογενειακές σχέσεις όπως διαπλέκονται στην επιχείρηση κ.ά.

Οι σημειώσεις αυτές προέρχονται από άτυπες συζητήσεις που είχαμε με τους βιοτέχνες κατά τη διάρκεια του εξαμήνου, από την καθημερινή μας παρουσία στο χώρο μελέτης, ενώ

παράλληλα τροφοδοτούνταν και καθοδηγούνταν σε μεγάλο βαθμό από τις πληροφορίες που λαμβάναμε από βιβλιογραφικές πηγές. Όσον αφορά στην επιτόπια παρατήρηση, σημαντικότερο ρόλο σε αυτές έπαιξε η καθημερινή μας παρουσία (στην περιοχή διατηρούμε το χώρο εργασίας μας). Αυτό μας έδωσε τη δυνατότητα αφενός της βαθύτερης συμμετοχής στο χώρο της μελέτης μας, στο να αντιληφθούμε το χώρο " από μέσα", στο να μπορέσουμε να καταγράψουμε ανά πάσα στιγμή ό,τι θεωρούσαμε ότι σχετίζεται με το αντικείμενο της έρευνάς μας, αφετέρου μας έδωσε την ευκαιρία της σύναψης περισσότερων ανθρώπινων επαφών με τους βιοτέχνες. Δυστυχώς ως τώρα δεν προλάβαμε να δομήσουμε άξονες για πιο οργανωμένες συνεντεύξεις, κάτι που μένει εξολοκλήρου για το επόμενο επίπεδο της έρευνας. Παρόλα αυτά μέσα από τις άτυπες επαφές μας μπορέσαμε ήδη να σχηματίσουμε μια βαθύτερη ιδέα για το αντικείμενο μελέτης, που αδρομερώς μπορεί πλέον να περιγραφεί μέσα από δύο βασικούς άξονες:

1. Δεδομένου ότι από πρώιμο επίπεδο της έρευνας αντιληφθήκαμε τη χωρική αλλά και "θεσμική" πίεση που δέχεται η βιοτεχνία στην περιοχή από δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα, ένας άξονας των σημειώσεων επικεντρώνεται στο να αναδείξουμε χονδρικά ότι η βιοτεχνική δραστηριότητα παρότι έχει παρακμάσει αρκετά και για διάφορους λόγους απέχει εξαιρετικά από το να αποτελεί "νεκρή" ζώνη και ακόμη περισσότερο ότι τα υποκείμενα που δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον τομέα παράγουν μέσω της καθημερινής τους δραστηριότητας έναν πολύ ζωντανό "σχεσιακό" χώρο. Ο τριτογενής τομέας δε, παρόλο που θεσμικά γίνονταν προσπάθειες να ευνοηθεί ήδη από τα πρώτα σχέδια της πόλης μετά την ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους και ευνοείται ακόμα περισσότερο στη σύγχρονη μεταπολιτευτική εποχή σε αυτή την κεντρική θέση της πόλης, σε μεγάλο βαθμό διέρχεται από κυκλικές κρίσεις με πολύ πιο συχνές εναλλαγές από τη βιοτεχνία. Έτσι σε μεγάλο βαθμό μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η βιοτεχνία, θεσμικά αβοήθητη και πολλές φορές φαντασιακά θεωρούμενη ως "νεκρή", είναι ο κύριος μοχλός που στηρίζει την κίνηση της γειτονιάς φαινομενικά τουλάχιστο τις πρωινές ώρες. Αλλά και σε ένα δεύτερο επίπεδο υποστηρίζουμε ότι παράγει την τόσο έντονη ζωτικότητα και το υλικό "βιωμένο" περιβάλλον στο οποίο κατά μεγάλο μέρος στηρίζεται ο τριτογενής τομέας, τις περιόδους της ακμής του και τις περιόδους ανακίνωσής του για την καταπολέμηση των κρίσεων από τις οποίες διέρχεται, κλάδος που πολιτικά θεωρείται ο μοχλός της "ανάπτυξης" της γειτονιάς.

2. Ο δεύτερος άξονας αφορά σε παρατηρήσεις που έχουν να κάνουν με την παραγωγική διαδικασία των βιοτεχνικών κλάδων κλειδί, που βέβαια όπως αναφέραμε δεν προχώρησε σε συστηματική παρατήρηση με δομημένες συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια κ.λ.π. Σκοπός των παρατηρήσεων αυτών είναι να αναδειχθεί η χωρική διάσταση της λειτουργίας τους στην περιοχή, τα προβλήματα που οι βιοτεχνίες αντιμετωπίζουν, καθώς και η κοινωνική διάσταση της απασχόλησής τους.

Στο κτίριο του γραφείου μας στεγάζονται περίπου 20 επιχειρήσεις σχετικές με την επεξεργασία δέρματος, κυρίως για παρασκευή τσαντών, γαντιών και παπουτσιών, αλλά και ορισμένες -λιγότερες- επιχειρήσεις ραφής έτοιμων ενδυμάτων. Μία επιχείρηση σχετίζεται με την πώληση εργαλείων και μηχανημάτων που δεν έχουν απαραίτητα σχέση με τη μεταποίηση δέρματος και ρούχων, ενώ λειτουργεί και ένα μεσιτικό γραφείο, όπως θα αναφέρουμε. Μπορέσαμε ως τώρα να γνωρίσουμε καλύτερα ορισμένους ιδιοκτήτες αυτών των επιχειρήσεων. Οι περισσότεροι βέβαια δεν έχουν ενημερωθεί για την ενασχόλησή μας με αυτό το αντικείμενο, γεγονός που ίσως ως τώρα διευκόλυνε στο να μας αποκαλυφθεί μια άλλη πτυχή της απασχόλησής τους όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια. Παραθέτουμε ορισμένες παρατηρήσεις:

Μία από τις παρατηρήσεις που μας έκανε αρχικά εντύπωση ήταν το επίπεδο της μόρφωσης ορισμένων βιοτεχνών και τη σχέση που έχουν με τη "βιομηχανία" της οικοδομής. Ο κ. Κ., 50 ετών περίπου, είναι Τοπογράφος Μηχανικός και διαθέτει κατάσταση ραφής έτοιμων ενδυμάτων. Βέβαια όταν τυχαίνουν δουλειές εξασκεί το επάγγελμά του, συνεχίζοντας τις συνεργασίες με φίλους του

μηχανικούς που διατηρούν από τα φοιτητικά χρόνια. Ο κ. Χ., περίπου στην ίδια ηλικία, σπούδασε Οικονομικά στην ΑΣΟΕ και διαθέτει βιοτεχνία κατασκευής γαντιών. Παρόλα αυτά ασχολείται με εργολαβίες οικοδομών παράλληλα με τα γάντια. Οι επιχειρηματίες αυτοί διατηρούν μόνοι τους τις βιοτεχνίες τους, δηλ. δεν απασχολούν κανένα άλλο άτομο. Μια τρίτη περίπτωση που διαφέρει βέβαια αρκετά στα χαρακτηριστικά της είναι το νυν μεσιτικό γραφείο του κ. Μ. που στεγάζεται στον ίδιο όροφο με το γραφείο μας. Ο κ. Μ. ξεκίνησε ως παιδί την επαγγελματική του πορεία δουλεύοντας σε εργοστάσιο ρούχων. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και λόγω της αντιξοότητας των συνθηκών εργασίας ξεκίνησε το πλανόδιο εμπόριο έτοιμων ενδυμάτων από τις βιοτεχνίες του Ψυρρή. Σταδιακά και όσο πλήθαιναν οι απασχολήσεις έμπαιναν στην επιχείρηση όλο και περισσότερα μέλη της οικογένειας. Σήμερα αναλαμβάνει σε μικρότερο βαθμό την αποθήκευση και εμπορεία έτοιμων ενδυμάτων, αλλά διατηρεί μεσιτικό γραφείο που αναλάμβανε και εργολαβίες οικοδομών κ.λ.π. , τουριστικές μονάδες σε νησιά του Αργοσαρωνικού και κατάσταση νυχτερινής διασκέδασης στη γειτονιά του Ψυρρή. Μάλιστα για ένα διάστημα πριν λίγα χρόνια νοίκιαζε τους κενούς χώρους του κτιρίου όπου στεγάζεται το μεσιτικό γραφείο με σκοπό να τους διατηρεί κενούς ενώ παράλληλα πίεζε τους υπόλοιπους βιοτέχνες να μετεγκατασταθούν με σκοπό να μετατρέψει το κτίριο αυτό σε εμπορικό κέντρο.

Βλέπουμε μέσα από αυτά τα παραδείγματα την γνωστή από τη βιβλιογραφία **"πολυσθένεια"** της απασχόλησης των ελληνικών νοικοκυριών (Γσουκαλάς, 2005). Συνηθίζεται βέβαια επίσης στη βιβλιογραφία να αναφέρεται ένας "ευκαιριακός" χαρακτήρας στην απασχόληση στη βιοτεχνική παραγωγική βάση με επένδυση ελάχιστου κεφαλαίου και έλλειψη σχεδιασμού για το μέλλον της επιχείρησης. Παρόλα αυτά υποστηρίζουμε και φαίνεται ακόμα και μέσα από τις ιστορίες ζωής των βιοτεχνών ότι η βιοτεχνία αποτέλεσε μια "σανίδα σωτηρίας" για τα μικρομεσαία στρώματα, όπως και η οικοδομή. Στα παραδείγματα που έχουμε μέσα από το συγκεκριμένο κτίριο φαίνεται ότι αυτές οι ασχολίες λειτούργησαν ακόμα και αλληλένδετα, υποστηρίζοντας ίσως και η μία την άλλη σε περιόδους κρίσεων. Έτσι σχημάτισαν ένα πλέγμα προστασίας των κατώτερων στρωμάτων, που βέβαια ίσως σήμερα να μπαίνει στην περίοδο της πιο δύσκολης δοκιμασίας ως τώρα. Με τη βιοτεχνία σε καμπή εδώ και κάποια χρόνια, τώρα που και η οικοδομή στην Ελλάδα παρουσιάζει μεγάλη στασιμότητα, οι κύριοι αυτοί χαρακτηριστικά ήρθαν αυτοί και μάλιστα πρώτοι από όλο το κτίριο να με γνωρίσουν μόλις έμαθαν την επαγγελματική μου ιδιότητα.

Βέβαια δεν ισχύει για όλους αυτή η δυνατότητα έστω κάποιας ευελιξίας. Ο κ. Ν. , ηλικίας περίπου 60 χρονών, διαθέτει κατάσταση επισκευής και πώλησης ραπτομηχανών. Σήμερα φέρνει ραπτομηχανές αποκλειστικά κατόπιν παραγγελίας και οι δουλειά έχει πέσει κατακόρυφα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο κ. Ν. που είναι η "ψυχή" της γειτονιάς να περνάει τις περισσότερες ώρες της μέρας στο δρόμο συνομιλώντας με τους γείτονες-καταστηματάρχες και παγιδεύοντας και τιμωρώντας δράστες μικροκλοπών εις βάρος διερχόμενων κυριών που δεν είναι καθόλου σπάνιο φαινόμενο στη γειτονιά. Η μείωση της δουλειάς όμως είχε και ως αποτέλεσμα να αναγκαστεί ο συγκεκριμένος κύριος να διαμένει σε έναν χώρο του κτιρίου όπου εργάζεται, πρώην βιοτεχνική αποθήκη, με πολύ κακές συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης⁸. Η κ. Κ. εργαζόταν στη, οικογενειακή βιοτεχνία κατασκευής δερμάτων τσαντών του πατέρα και της μητέρας της που σήμερα διαχειρίζεται η ίδια μαζί με το σύζυγό της. Την εποχή της ακμής της βιοτεχνίας η επιχείρηση νοίκιαζε και τους δύο διπλανούς χώρους από τον έναν που διατηρεί ως σήμερα και απασχολούσε και αρκετούς εργάτες, μόνιμα ή εποχιακά. Σήμερα εργάζονται μόνο η ίδια και ο σύζυγός της, ενώ έχουν και δύο μικρά παιδιά που περνούν τις ώρες τους στο μαγαζί μετά το σχολείο , οπότε παράλληλα έρχονται και σε μια πρώτη επαφή με τη δουλειά. Το εμπόδιο που έθεσε ο Ν. 84/84 στην παροχή του ηλεκτρικού ρεύματος στην περιοχή έχει ως αποτέλεσμα οι εργασίες να γίνονται εξολοκλήρου χειρωνακτικά. Αυτό σημαίνει αφενός ότι τα τελικά προϊόντα είναι πολύ πιο ακριβά, άρα και καθόλου ανταγωνιστικά, ιδιαίτερα μετά το άνοιγμα των αγορών μετά την είσοδο της χώρας στην Ε.Ε. (βλ. Hadjimichalis, 2011) , αφετέρου η δουλειά να

⁸ Παρά το γεγονός ότι οι βιοτεχνίες θεσμικά με το Ν. 84/84 έχουν τυπικά απαγορευθεί και στο

αργεί πάρα πολύ σε χρόνο. Ο κ. Θ, σύζυγος της κυρίας Κ. παραμένει στο εργαστήριο σχεδόν καθημερινά από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το βράδυ για να ολοκληρώσει τις προγραμματισμένες παραγγελίες. Η κ. Κ. αναλαμβάνει περισσότερο τις συνομιλίες με τις πελάτισσες (που είναι σχεδόν πάντα γυναίκες) και λόγω φύλου αλλά και λόγω του ότι η επιχείρηση φαίνεται να συνεχίζει τον κύκλο πελατείας που ξεκίνησε από την εποχή της λειτουργίας των γονιών της με τους οποίους είχε αναπτύξει επαφές από μικρή. Τις περισσότερες φορές η κ. Κ. επιχειρηματολογεί στις πελάτισσες στοχεύοντας στην ποιότητα του τελικού προϊόντος που είναι από "ελληνικά δέρματα" σε αντίθεση με άλλα προϊόντα της ξένης αγοράς που είναι πιο οικονομικά αλλά υπολείπονται σε ποιότητα. Οι συνομιλίες αυτές γίνονται τις περισσότερες φορές μέσω τηλεφώνου, γεγονός που μπορεί να βοηθήσει στο σχεδιασμό ως προς την ενίσχυση των τεχνολογιών που οι βιοτεχνίες έχουν στη διάθεσή τους. Επιπλέον αντιλαμβανόμαστε το κοινωνικό βάρος που έχει ακόμα η βιοτεχνία για αρκετά νοικοκυριά, παρά το γεγονός ότι η επίσημη πολιτεία αδιαφορεί πλέον για την πορεία της εξέλιξής της.

Τέλος θα αναφερθούμε στον Α., τον νεότερο βιοτέχνη του κτιρίου που διαθέτει την προνομαχική θέση του ισόγειου. Μάλιστα καθώς το ισόγειο του κτιρίου διαπερνά στοά, το κατάστημα του Α. είναι περίοπτο από δύο πλευρές, γεγονός που αναδεικνύεται και από την αισθητική της επιχείρησης. Ο κ. Α. ανέλαβε την επιχείρηση από τον πατέρα του που είναι πλέον συνταξιούχος και βοηθά στη δουλειά τις περιόδους με την περισσότερη κίνηση(κυρίως Χριστούγεννα και καλοκαίρι) . Σχεδιάζει όλα τα τελικά προϊόντα τα οποία μάλιστα φέρουν τη σφραγίδα της επιχείρησης (που θεωρείται πολύ εξελιγμένο marketing για τα δεδομένα των επιχειρήσεων της γειτονιάς). Επιπλέον ο πάγκος της εργασίας του Α. που επίσης είναι -και αναγκαστικά- απόλυτα χειρωνακτική έχει μετατραπεί σε αποδεικτικό στοιχείο προβολής της επιχείρησης και προφανώς της ποιότητάς της, τοποθετημένος σε ευκρινή θέση στο περίοπτο κατάστημα. Η σκέψη που έχουμε γύρω από αυτή την επιχείρηση είναι ότι υπάρχει και παρόν και μέλλον ακόμα σε αυτή την δραστηριότητα, αφού μια νέα γενιά βιοτεχνών μπορεί να συνεχίσει τη δραστηριότητα των παλιότερων δίνοντάς της νέα πνοή και δημιουργώντας νέα σύμβολα, στον παραγωγικό τομέα και στο χώρο της γειτονιάς.

ισχύον ΓΠΣ του δήμου η γειτονιά του Ψυρρή απεικονίζεται ως "γενική κατοικία", άλλες δημόσιες υπηρεσίες έχουν παραμείνει στο παλιότερο θεσμικό καθεστώς, ουσιαστικά αποκλείοντας την περίπτωση μετατροπής των βιοτεχνικών χώρων σε κατοικίες. Η ΕΥΔΑΠ για παράδειγμα δεν παραχωρεί περισσότερες από μία παροχή νερού ανά όροφο στις βιοτεχνικές πολυκατοικίες. Παράλληλα, σε πολυκατοικίες που δεν αντιμετωπίζουν τέτοιο πρόβλημα ύδρευσης (π.χ. μικρά κτίρια που ο όροφος μπορεί να μετατραπεί σε οροφδιαμέρισμα) και επομένως οι ιδιοκτήτες μπορούν να εισπράξουν προσόδους από την ενοικίαση των ακινήτων τους ως κατοικίες, το αν επιτρέπεται ή όχι μια δραστηριότητα στο κτίριο αποφασίζεται από το καταστατικό της πολυκατοικίας και όχι από κάποια ανώτερη βαθμίδα οργάνωσης του χώρου. Ως αποτέλεσμα, αρκετοί χώροι μένουν κενό στη γειτονιά και γενικά να υπάρχει μια "αμηχανία" στη χρήση και μεταβίβαση των ακινήτων. Αυτό θεωρούμε ότι είναι ένας βασικός παράγοντας που καθυστερεί την έκφραση της δυναμικής της γειτονιάς και μια πιο ανοιχτή αντιπαράθεση των διάφορων δυνάμεων που έχουν συμφέροντα σε αυτό το χώρο που δείχνει να σχετίζεται έμμεσα με το συντριπτικό ποσοστό της μικρής -κατακερματισμένης ατομικής ιδιοκτησίας.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

1492 Ανακάλυψη της Αμερικής
Και ουσιαστικά η αρχή της μακράς περιόδου της αποικιοκρατίας που κατά πολλούς διαρκεί μέχρι σήμερα ως "νεο-αποικιοκρατία". Μετά από την Ισπανία οι περισσότερες δυτικές "υπερδυνάμεις" της εποχής επιδιώκουν την κατάκτηση νέων περιοχών τις οποίες επιτάσσουν σε ένα μονόδρομο μονοπωλιακό σύστημα συναλλαγών (πρώτες ύλες προς τη μητρόπολη και έτοιμα προϊόντα από τη μητρόπολη). Οι γηγενείς βιοτεχνικοί τρόποι παραγωγής όπου υπάρχουν διαλύονται, ενώ οι φυσικοί πόροι και το ανθρώπινο δυναμικό υπόκεινται άκρατη εκμετάλλευση προς όφελος της Δύσης (Young, Amin, Wallerstein, Quijano).

18ος - 19ος αι. Βιομηχανικές επαναστάσεις στη Δύση

1914 – 1918 Α΄ Παγκόσμιος 1939 – 1945 Β΄ Παγκόσμιος

Ουσιαστικά αίτια του Α΄ Πολέμου ο Ιμπεριαλιστικός χαρακτήρα ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων για την εκμετάλλευση των αποικιών. Μετά την λήξη του Β΄ ο παγκόσμιος χάρτης έχει αλλάξει αρκετά ενώ αναδεικνύεται η νέα υπερδύναμη της Αμερικής που θα ακολουθήσει νέου τύπου πολιτική με τον Τρίτο Κόσμο (λιγότερο ορατή διείσδυση με πολιτικό και οικονομικό έλεγχο, αλλά συνήθως χωρίς άμεση στρατιωτική παρέμβαση)

1453 αρχή οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο.

1832 Ίδρυση πρώτου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Προσαρτήσεις εδαφών σταδιακά τα **1881** , **1913**, **1920** και 1947 (?) με τους βαλκανικούς πολέμους (**1912-13**) και με τους Α΄ και Β΄ Π. Π.

1922 Μικρασιατική καταστροφή

ως προς τη βιομηχανική δραστηριότητα:

1870 - ανάπτυξη μετά από περίοδο βραδείας ανασυγκρότησης ευνοούμενη από την εισροή ξένου κεφαλαίου, ίδρυση τραπεζών, κατασκευή μεγάλων έργων, εκμετάλλευση ορυκτού πλούτου και δανεισμούς->πτώχευση 1897(Σαρηγιάννης, 2000).

'20 - '30 Ανάπτυξη αξιολογής -κατά Ν. Μουζέλη- βιομηχανικής δραστηριότητας. Κατά Κ. Τσουκαλά μάλιστα περίοδος όπου οι βιομήχανοι έδρασαν με αξιόλογα μακροχρόνιες για τα ελληνικά δεδομένα προοπτικές, γεγονός που δεν συνέβη μεταπολεμικά. Κατά Σαρηγιάννη βέβαια οι βιομηχανίες αυτές "δεν ξέφυγαν από το μοντέλο της εξαρτημένης μικροβιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών". Σημ.: Ρόλος εργατικού δυναμικού προσφύγων στη λειτουργία της βιομηχανίας, των εργατικών κινημάτων και της αστικοποίησης-> Μεγάλη διόγκωση πρωτεύουσας (συγκέντρωση επιπλέον πολλών βιομηχ. μονάδων) Μουζέλης 2005 (1986), Τσουκαλάς 1999, Σαρηγιάννης 2000

1950 Έκθεση Βαρβαρέσου. Αντιδράσεις αριστεράς. Κατά τον Τσουκαλά κατά τη διάρκεια του πολέμου άλλαξε η κοινωνική σύνθεση των στρωμάτων που προπολεμικά θα επένδυαν στη Βιομηχανία (Τσουκαλάς 1999). Το 1947 ο Δ. Μπάτσης εκδίδει το έργο «η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα». Το 1952 εκτελείται.

'60- , '70- Η δυτική οικονομία που στηριζόταν στη βιομηχανική παραγωγή αντιμετωπίζει κάποια πρώτα αδιέξοδα –κατά Σαρηνγιάννη-. Η ζήτηση για χωρική επέκταση δεν ευνοείται από τις χωρικές συνθήκες των αναπτυγμένων χωρών, με τις υψηλές αξίες γης, τους αυξανόμενους περιβαλλοντικούς περιορισμούς, το συνδικαλιστικά οργανωμένο εργατικό δυναμικό με το σχετικά υψηλό βιωτικό επίπεδο. Παράλληλα, οι συνεχώς διευρυνόμενες αγορές θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από προϊόντα χαμηλότερης ποιότητας από το ευρωπαϊκό κοινό και η εξέλιξη των επικοινωνιών επιτρέπει την χωρική αποσύνδεση του εργοστασίου με τα κέντρα ελέγχου των επιχειρήσεων. Ο Furtado αναφέρει για παράδειγμα σε πρώιμο στάδιο την εγκατάσταση αμερικανικών επιχειρήσεων δίπλα στα σύνορα της χώρας με το Μεξικό ώστε να εκμεταλλεύονται το φθηνό εργατικό δυναμικό. Έξοδος κεφαλαίου μέσω επενδύσεων σε τρίτες χώρες, όπως αναφέρει για την Ελλάδα ο Σαρηνγιάννης. Ολοένα εντεινόμενη θέληση επιχειρηματιών για απελευθέρωση αγοράς, οι οποίοι ακόμα και πριν την πετρελαϊκή κρίση είχαν δει τα κέρδη τους να μειώνονται κατά Harvey. Αρχή αναζήτησης και πολιτικής στήριξης. Παράλληλα «κρίση των πόλεων» στο δυτικό κόσμο, αυξανόμενη δυσάρεσκεια στις πόλεις, αποκορύφωμα – Νέα Υόρκη. Στο επίπεδο της έρευνας: από τη θεωρία της εξέλιξης – γραμμική θεώρηση ανάπτυξης, «δυτικοποίηση» Τρίτου Κόσμου στη θεωρία της εξάρτησης – άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, λατινοαμερικάνοι οικονομολόγοι. Την ίδια εποχή στη δύση: θεωρητική γέννηση νέο-φύλελευθερισμού, Friedman κ.λ.π. (Furtado 1975, Harvey 2006, 2007, Massey 1984)

'80- Νεοφιλελεύθερη στροφή. Μαζική μεταφορά βιομηχανιών στον Τρίτο Κόσμο και αποβιομηχάνιση στη Δύση.

Ανάπτυξη χρηματοπιστωτικού κλάδου και στροφή των πόλεων προς ανάπτυξη μέσω πολιτιστικής πολιτικής, άυλη οικονομία κ.λ.π.

Όσον αφορά στην πόλη της Αθήνας:
1929 Ν. 3741 «περί οριζοντίου ιδιοκτησίας» και ΒΔ 22/4/29 ΓΟΚ
1934 ΒΔ 22/5/34 «περί συντελεστών υψών και οικιστικών τομέων της Αθήνας»
1948 , **-50**, **-51** πριμοδότηση υψών
1955 νέος ΓΟΚ – αύξηση συντελεστών, σύστημα αντιπαροχής
1956 ΒΔ 5/9/56 «περί τροποποιήσεων του σχεδίου Αθηνών και κατασκευής στοών»

'60 – 1973 περίπου: εκβιομηχάνιση με την εισροή ξένων επιχειρήσεων – καταναλωτικών αγαθών αλλά και βαριάς βιομηχανίας- που ευνοούνταν από ήδη από το ΝΔ 2687/1953 Ανάπτυξη βιομηχανικής περιοχής Θρασίου και βιοτεχνικών-βιομηχανικών περιοχών στο δυτικό λεκανοπέδιο και κεντρικές περιοχές της Αθήνας (Ρουφ, Πειραιάς κ.λ.π.) (Σαρηνγιάννης)

**N.2687/53 κρατικές ενισχύσεις προς
N. 4171/61 το ιδιωτικό κεφάλαιο
N. 89/67 (επιχορηγήσεις-φοροαπαλλαγές)**

Πετρελαϊκές κρίσεις, αρχές και τέλος '70

1979 Ένταξη στην ΕΟΚ

'80- Ελληνική αποβιομηχάνιση εντονότερη στις μεγάλες βιομηχανίες (π.χ. κλωστοϋφαντουργία, χημική βιομηχανία, ιματισμός, μεταλλουργική βιομηχανία).

N. 1386/83 Οργανισμός ανασυγκρότησης επιχειρήσεων («κοινωνικοποίηση»-> κλείσιμο επιχειρήσεων ή ιδιωτικοποιήσεις με ζητούμενο το «λιγότερο κράτος», κυρίως μεταξύ 1985-'90

- > «νεοφιλελευθεροποίηση» μέσω κρατικής παρέμβασης
- > συγχωνεύσεις-εξαγορές-ανακαταμερισμός εργασίας

Τα ελληνικά προϊόντα χάνουν μεγάλο μέρος της ανταγωνιστικότητάς τους, φαινόμενο που παγιώνεται και διογκώνεται με την είσοδο της χώρας στην ΟΝΕ, κάτι που ισχύει γενικότερα για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Χατζημιχάλης)

Στην πόλη της Αθήνας:

1977 Πολιτική ρύθμισης χωροταξικών μεγεθών Αττικής

1978 πρόταση με προεδρικό διάταγμα για μείωση των Σ.Δ. και μελέτη ανάπλασης Πλάκας(?)

1983-1985 Ρυθμιστικό σχέδιο 1985 «Αθήνα και πάλι Αθήνα»

1984 ΠΔ 84/84 Μέτρα για τη μεταφορά μικρών και μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων από το κέντρο πόλης προς οργανωμένα ΒΙΟΠΑ.

1987 Πρόβλεψη ίδρυσης ΕΑΧΑ που ιδρύεται τελικά το 1997 με συμμετοχή των ΥΠΠΟ και ΥΠΕΧΩΔΕ.

2001 Ένταξη Ελλάδας στην ΟΝΕ

2004 Ολυμπιακοί Αγώνες

3. Προς τα πορίσματα της έρευνας

Τα πορίσματα της έρευνάς μας εστιάζουν στο συγκεκριμένο θέμα που μας απασχόλησε, καθώς και σε μια κριτική στάση γύρω από το θέμα του σχεδιασμού του χώρου της πόλης ευρύτερα. Συνοψίζοντας βέβαια οφείλουμε να αναφέρουμε ότι το βήμα των συνεντεύξεων που θα πραγματοποιηθεί σε επόμενο στάδιο της έρευνας ευελπιστούμε να εμπλουτίσει και να εξειδικεύσει περαιτέρω τα αρχικά αυτά πορίσματά μας.

Ξεινώνοντας από το παράδειγμα της περιοχής μελέτης θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι επιβεβαιώνουμε την αρχική υπόθεση εργασίας, ότι δηλαδή η παρακμή του δευτερογενούς τομέα παραγωγής στην περιοχή μας οφείλεται αφενός σε εσωτερικές αδυναμίες των κλάδων παραγωγής, αλλά σε μεγάλο βαθμό και σε εξωγενείς πολιτικές που ακολουθήθηκαν. Κύρια τομή προς την αρχή της παρακμής της βιοτεχνίας στη γειτονιά θεωρούμε την ισχύ του Π.Δ. 84/84 που δυσχέρανε κατά πολύ τη λειτουργία των ΜΜΕ, κάτι που εντάθηκε στη συνέχεια με το άνοιγμα των αγορών και συνεπώς τη μείωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών βιοτεχνικών προϊόντων στο πλαίσιο σύγκλισης με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πολιτικές. Παράλληλα βέβαια σημειώνουμε και την αδράνεια ως προς την ενεργοποίηση θεσμών που θα μπορούσαν να στηρίζουν τις ΜΜΕ ευνοώντας τη συσπείρωσή τους τόσο με στόχο την ουσιαστικότερη συμμετοχή τους στη χάραξη του επίσημου σχεδιασμού όσο και σε πρακτικά ζητήματα διευκόλυνσης της λειτουργίας τους⁹.

⁹ Αναφερόμαστε εδώ για παράδειγμα σε προτάσεις όπως η συνεταιριστική διαχείριση όσον αφορά στην προμήθευση, αποθήκευση, εξαγωγή, αναβάθμιση των χρησιμοποιούμενων τεχνολογιών στη

Τα αποτελέσματα δε της εφαρμογής πολιτικών όπως το Π.Δ. 84/84, που φαίνεται να είχε σημαντική επίδραση στην εξέλιξη των ΜΜΕ, φανερώνουν ευρύτερα ζητήματα αδυναμίας και αναποτελεσματικότητας του επίσημου σχεδιασμού. Επισημαίνουμε ξανά ότι στην περιοχή μας η ισχύς του διατάγματος αυτού δεν οδήγησε στη μετεγκατάσταση των ΜΜΕ που ήταν ο αρχικός του στόχος (γεγονός που εύκολα θα θεωρούνταν εξαρχής σχεδόν ουτοπικό δεδομένου του μεγέθους του κεφαλαίου και συνεπώς της αδυναμίας μετεγκατάστασης των επιχειρήσεων αυτών). Παρόλα αυτά αφενός κατέστησε τα παραγόμενα προϊόντα των ΜΜΕ λιγότερο ανταγωνιστικά και αφετέρου είχε ως αποτέλεσμα ένα μέρος της παραγωγικής δραστηριότητας να περάσει στη σφαίρα της άτυπης οικονομίας. Η στροφή στον άτυπο τομέα βέβαια, αν και αποτελεί παράγοντα για την επιβίωση των επιχειρήσεων και συνεπώς τον βιοπορισμό των αντίστοιχων νοικοκυριών δεν στερείται σημαντικότητας αρνητικών επιπτώσεων. Για παράδειγμα αναφέρουμε την αδυναμία συμμετοχής των επιχειρήσεων σε προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης, την πτώση των κερδών, την αδυναμία συντήρησης του κτιριακού αποθέματος και του υπάρχοντος εξοπλισμού των ΜΜΕ και ευρύτερα την κατακόρυφη υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας των απασχολούμενων σε αυτές— ακόμα και αν οι πλειοψηφία των επιχειρήσεων είναι ιδιόκτητες-. Ταυτόχρονα δε αυτό σημαίνει ότι και για το ίδιο το κράτος η πολιτική αυτή δεν αποδεικνύεται τελικά αποτελεσματική με κύριο μειονέκτημα την αδυναμία άσκησης δημοσιονομικής πολιτικής¹⁰.

Η προβληματική αυτή γύρω από το σχεδιασμό φαίνεται να εντοπίζεται από πολύ παλιότερες εποχές. Οι Μαντουβάλου και Καλαντζοπούλου αναφέρουν αυτό ζήτημα της παραδοσιακής διάστασης του σχεδιασμού σε σχέση με την πραγματικότητα του χώρου ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους (Μαντουβάλου Μ. και Καλαντζοπούλου Μ., 2005). Ένας πρώτος παράγοντας που θεωρούμε ότι συντελεί προς αυτή την αστοχία είναι η υιοθέτηση ως πανάκεια των αντίστοιχων δυτικών προτύπων για τα προβλήματα του ελληνικού χώρου με ταυτόχρονη όμως αδυναμία – ή έλλειψη εποικοδομητικού προβληματισμού θεωρούμε συγκεκριμένα για το παράδειγμα της μελέτης μας – κατανόησης της ιδιαιτερότητας των ελληνικών συνθηκών. Όπως μάλιστα επισημαίνουν οι συγγραφείς η de facto υιοθέτηση του δυτικού προτύπου εμποτίζει ήδη στο φαντασιακό του μετα-επαναστατικού κράτους ως σηματοδότηση προόδου σε σχέση με το σκιοταδισμό των οθωμανικών χρόνων, παραβλέποντας όμως από την πλευρά της ηγεσίας τη δυναμική της κοινωνίας. Στην περίπτωση της μελέτης μας διαπιστώνουμε έντονα μια τέτοια τάση σύγκλισης με το ευρωπαϊκό πρότυπο (π.χ. για το ζήτημα των ΜΜΕ στον αστικό χώρο που μελετάμε εδώ), τάση που εντάθηκε ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, παραβλέποντας από την πλευρά των επίσημων φορέων άσκησης πολιτικής τις ιδιαιτερότητες

διαδικασία της παραγωγής κ.λ.π. όπως προτείνονται στο ερευνητικό έργο Παναγιωτάτου Ε., 1988. Στη σύγχρονη συγκυρία φαίνεται ότι τέτοια μέτρα θα ήταν ίσως δυσχερέστερα στην υλοποίησή τους αλλά ακόμη περισσότερο απαραίτητα τόσο για λόγους επιβίωσης των επιχειρήσεων όσο και προς την επιδίωξη της συμμετοχής τους στο σχεδιασμό του χώρου. Θεωρούμε δηλαδή ένα σημαντικότατο πιθανό έμμεσο αποτέλεσμα τέτοιων συνεταιριστικών πρακτικών την ενίσχυση της συνείδησης της συλλογικής ταυτότητας των εργαζόμενων στις ΜΜΕ της γειτονιάς.

¹⁰ Σημειώνουμε σε αυτό το σημείο, και οφείλουμε σε επόμενο στάδιο της εργασίας να ερευνήσουμε εκτενέστερα, ότι σε παρόμοιες συνθήκες μια λύση που έδειχνε να φαίνεται πιθανή στο πλαίσιο των «βημάτων προς τη νέο-φιλελευθεροποίηση» (σε πολλά εισαγωγικά) της Αθήνας ήταν οι σημειακές παρεμβάσεις από δημόσιο και ιδιωτικό κεφάλαιο, τις οποίες θα βλέπαμε ως σημάδια τάσεων εξευγενισμού του κέντρου της πόλης. Αυτή η υπόθεση άλλωστε παρακίνησε και την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Η σύγχρονη συγκυρία όμως δυσχεραίνει πάρα πολύ την διαπίστωση τέτοιων τάσεων ακόμα και από την πλευρά του ιδιωτικού τομέα –υποθέτουμε- λόγω της αυξημένης πιθανότητας για ελλειμματική απόδοση κέρδους. Κάτι τέτοιο βέβαια διατυπώνεται προς το παρόν αβάσιμα και έπεται να διερευνηθεί εκτενέστερα σε επόμενο στάδιο της έρευνας.

της ελληνικής πραγματικότητας. Αυτό επιβεβαιώνεται ακόμα και στα πιο πρόσφατα δείγματα του επίσημου σχεδιασμού –παρά την ευρύτητα από όλες τις μεριές παραδοχή της αστοχίας αυτής-. Θα μπορούσαμε βέβαια να σημειώσουμε εδώ ότι κάτι τέτοιο δεν αφορά μόνο στο ελληνικό παράδειγμα, αλλά ιδίως μέσα στη σύγχρονη συγκυρία, θα μας επιτρεπόταν να υποθέσουμε ότι η απόκλιση του Νότου από το 'ευρωπαϊκό στερεότυπο' είναι μια γενικότερη 'πληγή' στην ΕΕ. Βλέπουμε για παράδειγμα για το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ ότι η πολιτική της ΕΕ για τις ΜΜΕ (ΟΠΑ, 2007) δεν είναι ανεπαρκής, αλλά σχεδιάζεται βάσει των Μ.Ο. που αφορούν στα ποσοτικά χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, οι οποίες χωρίζονται σε αρκετά διακριτές κατηγορίες: Βορρά και Νότου. Αυτό το μειονέκτημα φαλκιδεύει υποθέτουμε τις προσπάθειες ενίσχυσης των ΜΜΕ, διότι υποστηρίζουμε δεν λαμβάνει υπόψη τις ανισότητες που υπάρχουν μέσα στην Ένωση.

Παράλληλα βέβαια, ένας σημαντικός παράγοντας που θεωρούμε ότι συντελεί στην αστοχία του σχεδιασμού είναι η αδυναμία προσαρμογής του στην σύγχρονη πολυσύνθετη πραγματικότητα, γεγονός που σχετίζεται υποθέτουμε και με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η έρευνα στην Ελλάδα. Όπως αναφέρεται, μέσα στις δεκαετίες '60 και '70 έλαβε χώρα παγκόσμια μια μεγάλη στροφή στον τρόπο προσέγγισης της μεθόδου, με την "αλλαγή του παραδείγματος". Τα καθολικά μοντέλα, η μακρο-σκοπική(από πάνω) οπτική, η αμφισβήτηση της αυθεντίας του ερευνητή, ο τρόπος εκπόνησης της έρευνας σε προγραμματισμένες και απόλυτες φάσεις προς την εύρεση της σωστής 'λύσης' στο ανάλογο 'πρόβλημα' άρχισαν να εγκαταλείπονται προς μια πιο ευέλικτη προσέγγιση της μεθόδου (βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία μαθήματος, ¶ B.1.). Αντιλαμβάνομαστε ότι έκτοτε οι κατευθύνσεις είναι πολλές, αναδεικνύοντας περισσότερο μια κοινή συνιστώσα: αυτή της ποιότητας, της αποδοχής για μη δυνατότητα εύρεσης της απόλυτης Αλήθειας. Το καθολικό παράλληλα αντικαθιστά η έμφαση στο τοπικό που έχει να αναδείξει καλύτερα και περισσότερες πτυχές του ζητήματος προς διερεύνηση, το οποίο και πάλι είναι πολύπλοκο και πολυσήμαντο. Σε αυτό το στάδιο ο σχεδιασμός του χώρου ενεργοποιεί εργαλεία που στην προηγούμενη φάση του 'φυσικού σχεδιασμού' δεν χρησιμοποιούνταν.

Στον σχεδιασμό στον ελληνικό χώρο φαίνεται να μην γίνονται ουσιαστικά βήματα προς μια τέτοια ανανέωση των εργαλείων και της γλώσσας γενικότερα του σχεδιασμού του χώρου κρίνοντας από το πεδίο της μελέτης μας, αν και σε επόμενο στάδιο οφείλουμε πάλι να επανεξετάσουμε αυτό το ζήτημα. Ο σχεδιασμός μπορεί να χαρακτηριστεί σχεδόν εξολοκλήρου "φυσικός". Αυτό έχει ως αποτέλεσμα καταρχάς την απο-καιροποίηση του σχεδιασμού, που πολλές φορές αποκόπτεται. Για παράδειγμα το ΓΠΣ της περιοχής μας παρουσιάζει την περιοχή μας ως "Γενική Κατοικία", προφανώς σύμφωνα με το διάταγμα 84/84 και βάσει των ρυθμιστικών που προβλέπουν στον Ψυρρή κατοικία, ενώ στη γειτονία συναντά κανείς κατά κόρον βιοτεχνίες και αναψυχή. Κάτι τέτοιο παρεμποδίζει την ομαλή λειτουργία του χώρου. Η δεύτερη παρατήρησή μας ως προς την αδυναμία του σχεδιασμού να αντιληφθεί την πολύπλοκη και γρήγορα εξελισσόμενη πραγματικότητα είναι ο α-χωρικός χαρακτήρας με τον οποίο αντιμετωπίζονται ζητήματα όπως η βιοτεχνική παραγωγή. Πέρα από το πρόβλημα της υιοθέτησης ακατάλληλων προτύπων, ο ελληνικός σχεδιασμός έχει παραμείνει σε ένα παρελθόν που τέτοια ζητήματα βλέπονταν αποκομμένα από τον παράγοντα του χώρου σαν να βρίσκονταν "στη μύτη μιας καρφίτσας". Είναι πλέον γενικώς αποδεκτό όμως σήμερα ότι ο χώρος έχει σημασία και ότι οι εκάστοτε λειτουργίες εξελίσσονται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικούς τόπους. Θεωρούμε επομένως εδώ ότι ένα σημαντικό βήμα προς τη βελτίωση του σχεδιασμού (και πιο συγκεκριμένα τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του σχεδιασμού) είναι το να συμπεριλάβει ζωτικά ο σχεδιασμός τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου ως απαραίτητο βήμα για να σχεδιαστεί μια πολιτική. Ταυτόχρονα, θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό βήμα τον συνδυασμό της ποσοτικής με την ποιοτική έρευνα. Τις περισσότερες φορές ο επίσημος Λόγος του σχεδιασμού στηρίζεται αποκλειστικά σε ποσοτικά δεδομένα, κάτι που έχει μείνει ως κατάλοιπο της θετικιστικής

μεθόδου ως προϋπόθεση για την αναγνώριση της Επιστήμης και επομένως ανάγει σε αυθεντικούς φορείς Αλήθειας τα αριθμητικά δεδομένα. Ο εμπλουτισμός της επίσημης έρευνας επομένως με ποιοτικά στοιχεία ελπίζουμε αφενός ότι θα βοηθήσει στο να κατανοηθεί καλύτερα το ζήτημα προς διερεύνηση και αφετέρου ότι θα προσδώσει στην έρευνα τον ανοιχτό χαρακτήρα που απαιτείται ώστε να ανταποκρίνεται στις δύσκολες, γρήγορα μεταβαλλόμενες πραγματικότητες του σύγχρονου κόσμου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Βαΐου Ντ., Γολέμης Χ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ., 1996, *Άτυπες μορφές βιομηχανικής παραγωγής - εργασίας και αστικός χώρος στο ΠΣΠ*, Ερευνητικό πρόγραμμα ΑΠΘ, Αθήνα και Θεσσαλονίκη
- Βαΐου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., Χατζημιχάλης Κ., 1996α, *Μικρομεσαίες Μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης*, από τα πρακτικά του συνεδρίου «Μικρομεσαίες Μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης», οργανωτές Ε.Μ.Π., Α.Π.Θ., Β.Ε.Α., Β.Ε.Π.
- Βαΐου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., 1999, *Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία, μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας*, στο *Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 ως το 1974*, Πρακτικά του 2^{ου} Συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Βαλεριάνου Κ., Μουκούλης Π., Σαγιάς Ι., Παναγιωτάτου Ε., 2008, *Παρατηρώντας τον Πειραιά II*, Αθήνα: ΕΜΠ, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του χώρου και στο http://www.ntua.gr/arch/spacereg/books/pireasII/PeireasII_part1.pdf
- Βαμιεδάκης Στ., 2009, *Εργασιακές σχέσεις και συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη Μεταπολίτευση: Η εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, 1981 – 1985*, Διπλωματική εργασία Π. Μ. Σ. «Νεότερη και σύγχρονη ελληνική και ευρωπαϊκή Ιστορία», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
- Καλαντζοπούλου Μ., Μίχα Ε., Όρφανου Ρ., 1999, *Παρεμβάσεις στον αστικό χώρο και σύγχρονες πολεοδομικές αντιλήψεις. Το παράδειγμα του Ψυρρή*, μεταπτυχιακή εργασία Δ.Π.Μ.Σ. Πολεοδομίας – Χωροταξίας, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων
- Λαμπίρη- Δημάκη Ι., 2003, *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, Αθήνα: Σάκκουλας (Α' τόμος)
- Μαντουβάλου Μ., 1985, *Η οικοδομή στην Αθήνα μετά το μεσοπόλεμο: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης στο Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται. 1940 - 1985*, Αθήνα: ΥΠΠΟ
- Μαντουβάλου Μ., Καλαντζοπούλου Μ., 2005 (2002), *Πολεοδομία και πολιτικοκοινωνικά διακυβέματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Πρακτικά του συνεδρίου *Ελευθέριος Βενιζέλος και Ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Αθήνα: Εθν. Ίδρυμα Ελ. Βενιζέλος, ΤΕΕ, ΕΜΠ
- Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., Αυθαίρετη δόμηση: Μονόδρομος σε αδιέξοδο; , *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* τ. 7, Απρίλιος - Ιούνιος 1993
- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ο.Π.Α.), 2007, *Τραπεζικό σύστημα και Επιχειρήσεις*, Μελέτη που εκπονήθηκε από το Ο.Π.Α. για το ΚΕΜΕ/ΕΒΕΑ
- Παναγιωτάτου Ε., 1996, *Μεταποιητική δραστηριότητα. Χωροκοινωνική διάρθρωση*, από τα πρακτικά του συνεδρίου «Μικρομεσαίες Μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης», οργανωτές Ε.Μ.Π., Α.Π.Θ., Β.Ε.Α., Β.Ε.Π.

- Παναγιωτάτου Ε. (Επιστημ. Υπεύθυνη), 1988, *Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε σχέση με την πολεοδομική οργάνωση*, και Μάρκου Μ., Σαγιάς Ι., Παναγιωτάτου Ε., 1995, *Χώρος και παραγωγική διαδικασία: Εξέλιξη της προβληματικής*, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας, ΕΟΜΜΕΧ
- Παναγιωτάτου Ε., 1988α, *Συμβολή σε μια ενιαία θεώρηση του χώρου και σε μια άλλη σχεδιαστική πρακτική*, Αθήνα: Ε.Μ.Π.
- Τσουκαλάς Κ., 2005 (α' έκδ. 1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Furtado C., 1984 (α' έκδ. 1974), *El desarrollo económico: un mito*, Mexico: Siglo veintiuno editores
- Gans H., 1962, *The urban villagers: group and class in the life of Italian – Americans*, USA : The Free Press of Glencoe
- Hadjimichalis C., *Uneven Geographical Development and Socio- spatial Justice/ Solidarity: European regions after the 2009 financial crisis ,forthcoming: European Urban and Regional Studies, 2011 (final draft)*, March 2011
- Massey D., 1995 (α' έκδ. 1984), *Spatial divisions of labour. Social structures and the geography of production*, London: MACMILLAN Press
- Rifkin J., 2000 (ελλ. έκδ. 2001), *Η νέα εποχή της πρόσβασης. Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μια επί πληρωμή εμπειρία*, Αθήνα: Λιβάνη
- Zukin Sh., 2010, *Naked city. The death and life of authentic urban spaces*, N. Y. : Oxford University Press